

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβράαμ Ν. Παπάζογλου ►
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Βενεζολισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας (1928-1933) ►
ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών ►
ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικός γόρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ►
ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή εφημερίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργατές Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο ►
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΙΦΙ, Ψυχής φάρμακα και ψυχής ιατρεία: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνισμολογική αρχαιότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΤΗΣ, Η θύρα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μόχλος της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης ►
Νεοελληνική εικονιστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρίστος Μανουσαρίδης και η σκεπή της «δικονομικής κινήσεως» ►
ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωποτυπογραφίες ►
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρχών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ελένη Φεσσά-Ερμικανούλ, Σπυρίδων Γ. Πουμίδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέζικουνη, Σταυρούλα Α. Βερρόρου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Χρήστος Λούβος, Κώστας Γαργανάκης, Τζελίνκ Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

Margaret MacMillan, The War that Ended Peace. How Europe Abandoned Peace for the First World War, Λονδίνο, Profile Books, 2013

ΕΛΛΗ ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.10187](https://doi.org/10.12681/mnimon.10187)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ Ε. (2016). Margaret MacMillan, The War that Ended Peace. How Europe Abandoned Peace for the First World War, Λονδίνο, Profile Books, 2013. *Μνήμων*, 34, 264–269. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10187>

χάσμα ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη της μειονοτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Ένα χάσμα που οφείλεται στις διαφορετικές αντιλήψεις και προθέσεις της κεντρικής εξουσίας, οι οποίες ήταν γενικώς θετικές για τους μουσουλμάνους υπηκόους του ελληνικού κράτους, και στην εφαρμογή της κρατικής πολιτικής από τα κατώτερα όργανα της διοίκησης και της τάξης (τους χωροφύλακες, τους αγροφύλακες, τα μεταβατικά στρατιωτικά αποσπάσματα κ.λπ.). Τελικά, αυτό που βάρυνε στην εικόνα που σχημάτισαν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Ελλάδας για την ελληνική διοίκηση, ήταν οι αυθαιρεσίες, οι βιαιοπραγίες και οι προσβολές όλων των παραπάνω χαμηλόβαθμων υπαλλήλων και όχι οι αποφάσεις που λαμβάνονταν «αφ' υψηλού» στα υπουργικά γραφεία της Αθήνας. Η εμπριθής αυτή και άρτια τεκμηριωμένη μελέτη του Γ. Γκλαβίνα καταδεικνύει επίσης υπέρρητα (κάτι που ο ίδιος ο συγγραφέας δεν το επισημαίνει ευθέως) ότι στην περίπτωση της Ελλάδας η πο-

ρεία προς την εθνική ομοιογένεια δεν ήταν ευθύγραμμη και εκ των προτέρων προδιαγεγραμμένη· όλως αντιθέτως, πριν από την υπογραφή της σύμβασης ανταλλαγής των πληθυσμών στη Λωζάννη (30 Ιανουαρίου 1923) η μετανάστευση μουσουλμανικών πληθυσμών από την Ελλάδα υπήρξε έμμεσο αποτέλεσμα πολεμικών συγκρούσεων, βιαιοτήτων σε τοπικό επίπεδο και διοικητικών αυθαιρεσιών των κατώτερων οργάνων του κράτους και όχι οργανωμένου σχεδίου εθνοκάθαρσης, που είχε καταστρώσει η ελληνική κεντρική κυβέρνηση. Η Ελλάδα του Ελ. Βενιζέλου και των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων (1920-1922) διέφερε σημαντικά, από αυτήν την άποψη, από την εθνικιστική Τουρκία των Νεοτούρκων στο ότι διαπνεόταν από ένα φιλελεύθερο πνεύμα και σχετική ανοχή απέναντι στους αλλογενείς και αλλόθρησκους πληθυσμούς εντός της επικράτειάς της.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

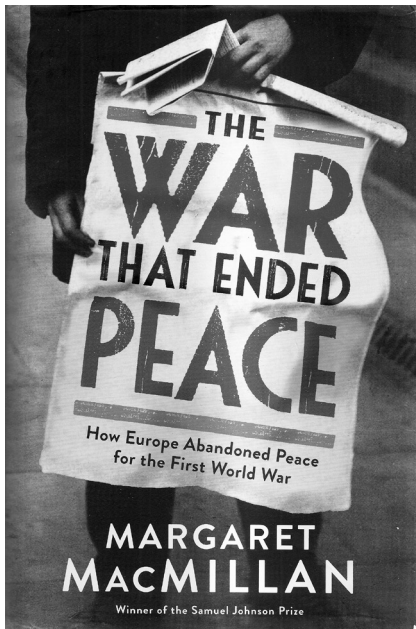
Margaret MacMillan, *The War that Ended Peace. How Europe Abandoned Peace for the First World War*, Λονδίνο, Profile Books, 2013, xxxii + 704 σ.

Η εξιστόρηση και ανάλυση των γεγονότων που οδήγησαν στην έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί, εδώ και πολλές δεκαετίες, ένα προνομιακό πεδίο αναφοράς όχι μόνο για τον ειδικό τομέα της σχετικής με την περίοδο ιστοριογραφίας, αλλά και για την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστοριογραφία του εικοστού αιώνα στο σύνολό της. Πρόκειται για μια τάση που ξεκίνησε ήδη μεσούντος του πολέμου, κορυφώθηκε αμέσως μετά τη λήξη του και συ-

νεχίζεται με αμείωτη ένταση έως τις μέρες μας, όσο και αν θα μπορούσε εύκολα κανείς να υποθέσει ότι το θέμα είναι πλέον επιστημονικά κορεσμένο.¹

1. Για μια πρόσφατη περιεκτική ανάλυση του θέματος βλ. Jean-Jacques Becker και Gerd Krumeich, «1914: déclenchement», στο: Jay Winter (επιμ.), *Cambridge History. La Première guerre mondiale*, τόμ. 1, *Combats*, Παρίσι, Fayard, 2013, σ. 53-77 (και σ. 754-760, όπου προσφέρεται μια ιδιαί-

Υπάρχει πρωτίστως ένα αμιγώς ερευνητικό κριτήριο που εξηγεί αυτήν την τάση. Ο όγκος του διαθέσιμου υλικού είναι τόσο μεγάλος, που προσφέρει πάντα έδαφος για νέες προσεγγίσεις, συνδέσεις και ερμηνείες, ιδίως μάλιστα από τη στιγμή που είναι γνωστό ότι οι μεγάλες σειρές διπλωματικών εγγράφων, που εκδόθηκαν τις πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο σε όλες σχεδόν τις χώρες που πρωταγωνίστησαν σε

αυτόν, έφεραν ανεξίτηλη τη σφραγίδα των πολιτικών σκοπιμοτήτων, κάτι που είχε –ενίοτε– ως αποτέλεσμα τη στοχευμένη συμπερίληψη ή παράλειψη συγκεκριμένων τεκμηρίων και που από μόνο του ωθεί σε αναψηλάφηση και αναθεώρηση του διαθέσιμου υλικού. Εκτός από τον ήδη τεράστιο όγκο των δημοσιευμένων εγγράφων και της σχε-

τερα χρήσιμη επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας από τους ίδιους συγγραφείς).

τικής βιβλιογραφίας, η αρχειακή έρευνα δεν σταματά να φέρνει στο φως νέα τεκμήρια: είναι δε πιθανό στο μέλλον τα αποτελέσματα να είναι ακόμα πιο εντυπωσιακά, αν καταστεί δυνατό να μελετηθούν στο σύνολό τους τα αρχεία χωρών που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στις οποίες, για διάφορους λόγους, είτε η μέχρι στιγμής έρευνα υπήρξε περιορισμένη, είτε τα πορίσματά της δεν έχουν επαρκώς ενσωματωθεί στις κυρίαρχες ιστοριογραφικές αφηγήσεις για τον πόλεμο.

Πέρα όμως από το ερευνητικό κριτήριο, είναι εξίσου σημαντικό ότι αυτά τα έργα προκαλούν πάντα ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε επίπεδο πρόσληψης, τόσο από την ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και, συχνά, από το ευρύτερο κοινό. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι ακόμα και στις μέρες μας, με την έρευνα για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να έχει εδώ και αρκετά χρόνια επεκταθεί σε μια σειρά νέων τομέων που αντικατοπτρίζουν τις επιταγές και τις προτεραιότητες νεότερων ιστοριογραφικών ρευμάτων, το «παραδοσιακό» αυτό θέμα φαίνεται, μέχρι στιγμής, να έχει πρωταγωνιστήσει με ταξύ των εκδόσεων που είδαν το φως με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό ετών από την έναρξη του πολέμου.²

Η έρευνα γύρω από το τι οδήγησε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διαρθρώνεται κατά κανόνα (άλλοτε ρητά, άλλο-

2. Για μια κριτική επισκόπηση της πρόσφατης παραγωγής βλ. το σχετικό άρθρο του ιστορικού R.J.W. Evans, «The Greatest Catastrophe the World has seen», *New York Review of Books* 61.2 (6.2.2014), διαδικτυακά προσβάσιμο στο: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/feb/06/greatest-catastrophe-world-has-seen/>.

τε άτυπα) γύρω από δύο βασικά ερωτήματα, απόλυτα συνδεδεμένα μεταξύ τους: το πώς οδηγήθηκε ο κόσμος σε έναν τόσο αιματηρό πόλεμο, δηλαδή τις συνάψεις και τις αιτιακές σχέσεις μεταξύ των γεγονότων πριν, αλλά ιδίως κατά τη διάρκεια των πυκνών εβδομάδων του καλοκαιριού του 1914, από τη δολοφονία του Φραγκίσκου Φερδινάνδου στο Σαράγεβο έως τη γενικευμένη ευρωπαϊκή σύρραξη του Αυγούστου και το γιατί έφτασε ο κόσμος σε μια τέτοια εξέλιξη, κάτι που συμπεριλαμβάνει τόσο τις βαθύτερες αιτίες (σε πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο) όσο και το κρίσιμο ερώτημα περί της ευθύνης που έφεραν συγκεκριμένα πρόσωπα και κράτη για την πορεία των εξελίξεων, ερώτημα που τέθηκε εκ των πραγμάτων στο επίκεντρο της συζήτησης για τον πόλεμο όχι μόνο μετά τη λήξη του, αλλά ήδη από τις πρώτες μέρες των εχθροπραξιών.

Η Margaret MacMillan είναι έγκριτη ιστορικός, με πλούσιο και πολυσυζητημένο έργο στο βιογραφικό της –στην Ελλάδα είναι γνωστή από τη μετάφραση και κυκλοφορία δύο έργων της: το πρώτο, κατά χρονολογική σειρά έκδοσης, είναι *Οι Ειρηνοποιοί. Έξι μήνες που άλλαξαν τον κόσμο*, που κυκλοφόρησε στην ελληνική αγορά το 2005³ και αναφέρεται με τρόπο εξαντλητικό στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, ενώ το δεύτερο είναι η *Χρήση και κατάχρηση της ιστορίας*, που εκδόθηκε το 2012⁴ και αναφέρε-

ται σε ορισμένες από τις προκλήσεις με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπη η σύγχρονη ιστοριογραφία, με έμφαση στην απόσταση που χωρίζει, αλλά και στους στενούς δεσμούς που πολύ συχνά ενώνουν την ακαδημαϊκή παραγωγή και τη δημόσια αντίληψη για το παρελθόν, με πλούσια χρήση σχετικών παραδειγμάτων. Με άλλα λόγια, το ελληνικό κοινό έχει στη διάθεσή του δυο αντιπροσωπευτικά έργα που αποδεικνύουν τις αρετές της MacMillan τόσο στη διαχείριση σύγχρονων ιστοριογραφικών ζητημάτων όσο και στη σύνθεση μακροσκελών ιστορικών αφηγήσεων, σε συνέχεια μιας παράδοσης που είναι βαθιά ριζωμένη στην αγγλόγλωσση ιστοριογραφία.

Δεν είναι εύκολο να κατατάξει κανείς το υπό εξέταση έργο σε ένα συγκεκριμένο ιστοριογραφικό είδος, καθώς αξιοποιούνται στοιχεία με πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις. Ως μια γενική εκτίμηση μπορεί να ειπωθεί ότι το βιβλίο αυτό είναι η μακροσκελής τοιχογραφία μιας ολόκληρης εποχής, και συγκεκριμένα των πρώτων ετών του εικοστού αιώνα, μέχρι την έναρξη του πολέμου. Η αφήγηση εστιάζει κατά κύριο λόγο στις διπλωματικές εξελίξεις, όπως αυτές λάμβαναν χώρα στις ισχυρότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις που θα εμπλέκονταν αργότερα στον Μεγάλο Πόλεμο, καθώς και σε μια σειρά από περιφερειακές κρίσεις, που εν πολλοίς προετοίμασαν το έδαφος για τη μεγάλη σύρραξη, ενώ ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στις προσωπικότητες των ηγετών που έλαβαν τις μεγάλες αποφάσεις για αυτά τα κράτη το κρίσιμο καλοκαίρι του 1914 ή και τα αμέ-

3. Margaret MacMillan, *Οι Ειρηνοποιοί. Έξι μήνες που άλλαξαν τον κόσμο*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005.

4. Margaret MacMillan, *Χρήση και κατάχρηση της ιστορίας*, μτφρ. Μίνα Καρδα-

μίτσα-Ψυχογιού, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2012.

σως προηγούμενα χρόνια. Άποψη της MacMillan είναι ότι ο πόλεμος, πέρα από τα βαθύτερα αίτια του, υπήρξε τελικά αποτέλεσμα των αποφάσεων συγκεκριμένων προσώπων, τα οποία θα μπορούσαν κάλλιστα να είχαν ενεργήσει με διαφορετικό τρόπο⁵ –συνεπώς, έχει πολύ μεγάλη σημασία η κατανόηση της προσωπικότητάς τους αφενός, αλλά και των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και των συστημάτων εξουσίας αφετέρου, μέσα στα οποία λαμβάνονταν οι αποφάσεις τους. Η αφήγηση, ωστόσο, δεν έχει τον χαρακτήρα μιας παραδοσιακού τύπου ιστορίας των μεγάλων προσωπικοτήτων, καθώς σε αυτήν υπάρχουν επίσης εκτενείς και εμβριθείς αναφορές στην ευρύτερη ιστορική πραγματικότητα εκείνων των ετών, με ιδιαίτερη έμφαση σε στοιχεία πολιτισμικής ιστορίας, ιδίως των αλλαγών που έφεραν σε όλα τα επίπεδα (από τον τρόπο ζωής και την κοινωνική οργάνωση έως την ίδια την πολιτική και την τέχνη του πολέμου) οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις του δεκάτου ενάτου αιώνα. Όχι τυχαία, ένα από τα πιο δυνατά σημεία του έργου είναι το ξεκίνημά του –σε μια ανάλυση που σκοπίμως καλύπτει αρκετές σελίδες, η συγγραφέας αναφέρεται, αξιοποιώντας το πρωτογενές υλικό της εποχής, στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού του 1900. Η αναφορά αυτή λειτουργεί, κατά έναν τρόπο, ως αντιστάθμισμα στην αφήγηση ολόκληρου του υπόλοιπου βιβλίου

5. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ρόλος των προσωπικοτήτων επανέρχεται και στο πιο πρόσφατο βιβλίο της ιστορικού, που εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 2015 στον Καναδά (Margaret MacMillan, *History's People. Personalities and the Past*, Τορόντο, House of Anansi Press, 2015).

–είναι το αφήγημα της ειρήνης, της αισιοδοξίας και της προόδου, εννοιών που κατεξοχήν ήθελε να συμβολίσει η παρισινή διοργάνωση, με την παρουσία όλων των ισχυρών κρατών εκείνης της εποχής, και που στην πορεία του αιώνα –και της αφήγησης– δίνουν τη θέση τους στις εξελίξεις που οδήγησαν στις εκατόμβες του πολέμου.⁶ Στην πολυσέλιδη αυτή αφήγηση ο αναγνώστης βρίσκει ήδη εν σπέρματι στοιχεία που παραπέμπουν στις διαφορετικές αντιλήψεις και, εντέλει, στον άτυπο ανταγωνισμό μεταξύ των κρατών, καθώς ο εθνικός χαρακτήρας των περιπτόρων συνδέεται άρρηκτα με την προσπάθεια κατάδειξης της αναβαθμισμένης θέσης κάθε χώρας στο διεθνές στερέωμα.

Η αφήγηση της MacMillan είναι καθαρή και στρωτή, προσιτή τόσο για τον επαγγελματία ιστορικό όσο και για τον απλό φιλομαθή αναγνώστη. Ένα συζητήσιμο σημείο είναι η τάση της να χρησιμοποιεί αρκετά συχνά συσχετίσεις και αναλογίες με την πρόσφατη ιστορία ή και με την εντελώς σύγχρονη πραγματικότητα –είναι σαφές ότι η MacMillan έχει υπόψη της το κοινό της Αγγλίας, των ΗΠΑ και του Καναδά και τις προσλαμβάνουσές του, με βάση τις οποίες προσπαθεί να κάνει πιο εύληπτο και κατανοητό το έργο της. Η τάση αυτή, ωστόσο, οδηγεί ενίοτε σε άνισα αποτελέσματα. Αν ορισμένες συνδέσεις είναι πραγματικά πολύ σημαντικές, καθώς αποδεικνύουν τη σημασία της κατανόησης των τότε

6. Για το πνευματικό και ιδεολογικό κλίμα εκείνης της περιόδου, με την παράλληλη παρουσία τεκμηρίων της ειρήνης και προμηνυμάτων του πολέμου, βλ. Emilio Gentile, *L'Apocalypse de la modernité*, Παρίσι, Aubier, 2011, ιδίως σ. 217-261, 352.

γεγονότων για την ερμηνεία μεταγενέστερων ιστορικών εξελίξεων (είναι γνωστό, αλλά αξίζει να υπενθυμιστεί, ότι η μελέτη των γεγονότων που οδήγησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον πρόεδρο των ΗΠΑ Τζον Κένεντι στους χειρισμούς του στην κρίση της Κούβας, τη δεκαετία του 1960 [σ. 592]), ορισμένες άλλες αναφορές είναι συζητήσιμες (βλ. για παράδειγμα την αναφορά σε σύγχρονες μορφές τρομοκρατίας ως φαινόμενο με αναλογίες προς τους «Νέους Βόσνιους» της δεκαετίας του 1910 [σ. 513-514]). Επίσης, ο ρόλος που αφιερώνεται σε άλλα κράτη, πέραν των πέντε μεγάλων δυνάμεων, είναι περιορισμένος, κάτι που, δυστυχώς, επισημαίνεται και σε άλλα μείζονα έργα της δυτικής ιστοριογραφίας για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδιαίτερα αναφορικά με τις περιπτώσεις των Βαλκανίων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς οι εξελίξεις στις περιοχές αυτές είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την κατανόηση του προπολεμικού σκηνικού—στο έργο της MacMillan οι αναφορές στους βαλκανικούς εθνικισμούς έχουν παρεμπίπτοντα χαρακτήρα, ενώ η κατάσταση παρακμής και σταδιακής αποσύνθεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μνημονεύεται μεν συχνά, αλλά λαμβάνεται ως κάτι δεδομένο, χωρίς περαιτέρω εμβάθυνση και ανάλυση. Τέλος, παρά το ότι δεν απουσιάζουν εντελώς οι σχετικές αναφορές και παρά τις δεδηλωμένες ενστάσεις της συγγραφέως,⁷ σε μια τόσο

περιεκτική ανάλυση ο σημερινός αναγνώστης θα ανέμενε να δει μεγαλύτερη έμφαση στον οικονομικό παράγοντα, ο οποίος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον προπολεμικό ανταγωνισμό των δυνάμεων, παράλληλα με τα ζητήματα ασφάλειας, ιδεολογίας και εθνικού πρεστίτζ, τα οποία αναπτύσσονται εκτενώς στο βιβλίο.

Είναι αξιοσημείωτη η επιμέλεια με την οποία η MacMillan αποφεύγει να αποδώσει το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για την έναρξη του πολέμου σε ένα (ή περισσότερα) από τα αντιμαχόμενα μέρη. Στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου η συγγραφέας καταγράφει με καλή οικονομία λόγου και νηφαλιότητα τις πολυδαίδαλες εξελίξεις των κρίσιμων εβδομάδων πριν από τον πόλεμο, χωρίς να αποφεύγει την κριτική τοποθέτηση απέναντι στις επιλογές και τις αποφάσεις των ηγετών, αλλά και χωρίς να γέρνει την πλάστιγγα προς τη μία ή την άλλη πλευρά. Με αυτόν τον τρόπο η MacMillan συγκαταλέγεται σε εκείνους τους ιστορικούς που δεν θεωρούν ότι ο πόλεμος ήταν το αποτέλεσμα των σχεδιασμών ή των ενεργειών μιας συγκεκριμένης δύναμης, αλλά μάλλον η ολέθρια συνέπεια ενός συνδυασμού παραγόντων που εντοπίζονται σε όλες τις μετέπειτα εμπόλεμες χώρες—η MacMillan, όπως τονίζει και στην επιλογική παράγραφο του βιβλίου [σ. 605], έχει υπόψη της κυρίως το πλέγμα των κρίσιμων αποφάσεων και τις δυναμικές που τις επηρέασαν, ωστόσο

7. Η MacMillan [σ. 256-257] παίρνει αποστάσεις από την καθιερωμένη άποψη ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός ήταν μια βασική αιτία πίσω από τις εντάσεις μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων στα προπολεμικά χρόνια, αντιπαραθέτοντας το γεγονός ότι

οι εμπορικές συναλλαγές και οι επενδύσεις μεταξύ πολλών από τις μετέπειτα αντίπαλες χώρες ήταν σε αυξητική τροχιά τα χρόνια πριν από τον πόλεμο, ενώ ειδικότερα η Βρετανία ήταν ο μεγαλύτερος εμπορικός εταίρος της Γερμανίας και τούμπαλιν.

μέσα από το ίδιο το κείμενό της γίνεται εμφανές ότι το θέμα είναι εξαιρετικά πολύπλοκο και επιτρέπει πολλές διαφορετικές οπτικές και αναλύσεις.

Σε τεχνικό επίπεδο, η συγγραφέας χρησιμοποιεί πλούσια βιβλιογραφία, χωρίς, ωστόσο, να κάνει κατάχρηση των υποσημειώσεων, οι οποίες παρατίθενται στο τέλος του έργου. Το υλικό της εκτείνεται σε μια ευρεία επιλογή από δημοσιευμένες πηγές και βιβλιογραφία (από την άποψη αυτή ο κατάλογος των έργων που παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου, αποτελεί πολύτιμο οδηγό για κάθε μελετητή της εποχής), η οποία συμπληρώνεται από λίγες αλλά σημαντικές αναφορές σε επιλεγμένο ανέκδοτο υλικό. Στα πολύ θετικά στοιχεία της έκδοσης συγκαταλέγεται και η ύπαρξη εκτενούς και λίαν κατατοπιστικού ευρητηρίου θεμάτων, τόπων και κυρίων ονομάτων.

Ως συνολική αποτίμηση, μπορούμε να πούμε πως το βιβλίο της MacMillan αποτελεί ένα πολύτιμο πανόραμα μιας εξαιρετικά σύνθετης και καθοριστικής εποχής, που υπήρξε κάτι πολύ περισσότερο από το απλό ημερολογιακό

πέρασμα σε έναν νέο αιώνα. Με τις συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (ιδίως ως προς την κατάτμηση των εθνικών κρατών μετά την κατάρρευση μακραίωνων αυτοκρατορικών σχημάτων) να είναι ακόμα ορατές στις μέρες μας, αποτελεί διαρκές ζητούμενο, για ειδικούς και μη, η καλή γνώση και κατανόηση αυτής της περιόδου, όπου η παράδοση συνυπήρχε με τη νεωτερικότητα σε ένα μείγμα που αρχικά έδειχνε να ωθεί στην ειρήνη και την ευημερία, ωστόσο τελικά άνοιξε τον δρόμο για δύο πολυαίμακτους πολέμους παγκοσμίων διαστάσεων και για πολλές ακόμα συγκρούσεις τοπικού ή περιφερειακού χαρακτήρα. Από αυτήν την οπτική, η κοινότητα των ιστορικών οφείλει χάρη σε μελετητές, όπως η Margaret MacMillan, και μόνο για την ικανότητα σύνθεσης και συμπύκνωσης ενός τόσο εκτενούς θέματος σε ένα έγκυρο όσο και ελκυστικό βιβλίο, που αποτελεί ήδη σημείο αναφοράς για τη μελέτη της περιόδου.

ΕΛΛΗ ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ

Αθανάσιος Γάλλος, *Τα μικροαστικά στρώματα στη Γαλλική Επανάσταση (1787-1795): Μορφές δράσης, ιδεολογία και κοινωνικές αντιλήψεις*, Αθήνα, Historical Quest, 2014, 150 σ.

Η ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης είναι διεθνώς εξαιρετικά πλούσια σε παραγωγή, απόψεις και ερμηνείες τους τελευταίους δύο αιώνες. Το μέγεθος του γεγονότος, ο παγκόσμιος αντίκτυπός του και η ριζική ανατροπή που επέφερε στον πολιτικό, κοινωνικό και διανοητικό χώρο, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για να αποτελέσει ένα

από τα μεγαλύτερα ανοιχτά ζητήματα της νεώτερης Ιστορίας και από τα πλέον πλούσια πεδία διερεύνησης και προβληματισμών που διαρκώς ανανεώνονται. Η Γαλλική Επανάσταση συμπυκνώνει παραδειγματικά τις εντάσεις και τις συγκρούσεις της Ευρώπης του Παλαιού Καθεστώτος και συνδυάζει όλη την κλίμακα των μεγάλων με-